

Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler

Telli Korkmaz*

Giriş

Rus arkeologlar tarafından yapılan kazı ve araştırmalar sonucu ortaya ıkarılan Andronovo kültürünün temsilcileri olan Türkler hakkında “göçebe kültür” tabiri yaygın bir şekilde kullanılmış ve ne yazık ki bugün birçok Türk araştırmacı tarafından da kabul edilmiştir. Günümüzde “göçebe Türk” terimi o kadar yaygınlaşmıştır ki neredeyse Türklerde şehircilik kültürü Selçuklularla başlatılmaktadır. Oğuzlar konusunda uzman olarak kabul edilen saygıdeğeri müverrih Faruk Sümer “Eski Türklerde şehircilik” adlı eserinde şehir kurma kültürünü Türk devletleri içerisinde Uygur Kağanlığı'na atfetmiş ve Trgişlerle devam ettirmiřtir¹. Hun ve Köktürk devletlerine ait yerleşik kültür ve şehir kültürü ile ilgili elimizde yeteri kadar bilgi bulunmaması bu kültürün Türk tarihinin bahsedilen döneminde hiç olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü tarih ilmi diğeri bilim dalları gibi yaşayan ve gelişen bir bilimdir. Özellikle tarih ilmini engelleyen Sovyet rejimi gibi keskin sınırları olan ideolojilerin yıkılması Türk tarihine ve Türkoloji çalışmalarına yeni bilgiler kazandırmıştır. Türk tarihinin önemli bir kısmını teşkil eden Hazar Türkleri konusunda da Rus arkeologların yaptığı yeni kazı ve bilimsel alışmalar Hazar tarihi, coğrafiyası ve kültürünü öğrenme konusunda bilinmeyenleri aydınlatır niteliktedir.

Hazar Türkleri ile ilgili ilk bilimsel kazı ve çalışmaları yapan araştırmacı nl Rus tarihçi ve arkeolog Mihail İllarionovi Artamanov'dur. Bozkır kültürü ve İskitlerle ilgili araştırmaları ile tanınan Artamanov bunlara paralel olarak Orta ağ bozkır halkları ve özellikle Hazarlarla ilgili çok değeri çalışmalar da ortaya koymuştur. Rus arkeolojisinde ve tarih araştırmalarında Hazar alışmaları Artamanov'dan sonra da devam etmiştir. S. A. Romaşov, V. N. khaidze, V. Ya. Petrukhin, V. S. Floyorov ve T. M. Kalinina Hazarlarla ilgili yeni çalışmalar yapan birçok Rus bilim adamından sadece birkaçıdır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tellikorkmaz@nevşehir.edu.tr ORCID:0000-0002-8513-706X

1 Faruk Sümer, *Eski Türklerde şehircilik*, Ankara 1993, s. 4.

Hazar Coğrafyası ve Tarihi

Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasında uzanan Altay bozkırlarının devamı niteliğindeki Karadeniz'in kuzey bozkırları tarih boyunca birçok kavim ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyanın Orta Çağ'daki ev sahipleri Türklerin bir kolu olan Hazarlar ve onların kurduğu Hazar Kağanlığı'dır. Sabirlerin halefleri olan Hazarların tam yerleşim sahası Don-Volga ve Kafkasya üçgenidir². Rusya Federasyonu kapsamındaki bu coğrafya Hazar Devleti tarihi açısından bilimsel olarak Türk tarihçiliğinde araştırılmamıştır. Rusya, Ukrayna ve Dağıstan gibi ülkelerde Hazar coğrafyası ile ilgili bilimsel birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir.

Hazar coğrafyası, sınırları, nüfusu, ekonomisi gibi konularda eski ve yeni çok farklı kaynakların olduğu saptanmıştır. Konu ile ilgili İbranice, Arapça, Grekçe, Farsça, Ermenice, Latince, eski Rusça ve Çince kaynaklar esas tarihi kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Bizans, Ermeni ve Arap-Fars kaynakları ağırlıklı olarak kendi ülkelerinin tarihini yazarken Hazarlardan bahsetmişlerdir.

Yahudi-Hazar yazışmaları X. yüzyıl Hazar tarihi ve coğrafyası ile ilgili en orijinal kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu yazışmalarda Hazar ülkesi eksiksiz bir şekilde belirtilmiştir. IX-XIII. yüzyıl Arap-Fars kaynakları konunun önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu kaynaklarda VII-IX. yüzyıl Hazar coğrafyası ve tarihi ile ilgili kısa da olsa malumatlar yer almaktadır. Ermeni yazarları kendi ülkelerinin tarihini yazdıkları eserlerinde Hazar tarihi coğrafyası açısından önemli bilgiler vermişlerdir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Kağanlığın ve onun kurucu halkının etnik ve politik coğrafyasına dair bugüne kadar arkeologlar dikkat çekici materyaller elde etmişlerdir.

Hazar Kağanlığı'nın ortaya çıkışı ve onun coğrafi sınırlarının oluşumu Doğu Avrupa ve Kuzey Kafkasya topraklarında etnik olaylarla doğrudan ilgilidir. Nitekim Türk halklarının Doğu'dan Avrupa'ya göç etmeleri IV. yüzyılın sonlarında Hunlarla başlamıştır. V. yüzyılın ortalarından itibaren Kuzey Karadeniz ve neredeyse Kafkasya'da hâkim etki Türk-Bulgar kavimlerinin elinde idi. Diğer bir Bulgar kavmi olan Sabarlar da Batı Sibiry'a'dan bu bölgeye V. yüzyılın sonu VI. yüzyılın başlarında gelmişlerdir³. Tyen-Şan (Tanrı dağları) ve İli Irmağı arasında oturan Sabarlar Juan-Juan (Avar)ların baskıları sebebiyle göç etmişlerdir. Batı'ya doğru

2 Laszo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, 114.

3 Romaşev, *age.*, s. 5.

ilerleyerek Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Sabarlar Avarların istilasına kadar bölgeye hâkim olmuşlardır. Avarların ardından bölgeye Göktürkler hâkim olmuştur⁴. Ermeni tarihçi rahip Sebeos'a ve İslam kaynaklarına göre Hazarlar VII. yüzyılın sonlarına kadar Göktürk Kağanlığı'nın Batıdaki en uç kanadını teşkil etmekteydi⁵.

Arap tarihçi El-Mesudi'nin verdiği bilgiye göre Türklerin *Sabar* dediği topluluğu İranlılar *Hazar* adlandırmışlardı⁶. Arapçada *Khazar*, Yunancada *Khazaroi*, Latince *Chazari* ve *Gazari*, İbranice belgelerde *Kazar* olarak geçen *Hazarın* genel olarak “göçebe”, “başiboş dolaşmak” anlamlarına geldiği kabul edilmektedir⁷. Sabarların devamı niteliğinde olan Hazarlar siyasi olarak 630'larda tarih sahnesine çıkarak Hazar Kağanlığını kurmuşlardır. Kağanlığın esas merkezi önceleri Terek ırmağının başlangıcı iken sonraları Aşağı İtil boyu olmuştur. Bu bölge İtil, Yayı (Ural), Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını ve dönemin en önemli ticaret yollarının kavşağını oluşturuyordu⁸.

Hazar Kağanlığı'nın sınırları konusunda kaynaklar oldukça karmaşık ve çelişkili bilgiler vermektedir. Rus Doğu bilimci ve tarihçi Anatoli Petroviç Novoseltsev kaynaklar üzerinde yaptığı incelemeler sonucu Kağanlığın sınırlarını tespit etmeğe çalışmıştır. Hazarların en eski merkezi Kafkasya Bölgesinde olup, esasen Doğu Ön Kafkasya'nın kıyı şeridi ile Hazar Denizi boyunca Derbent'e kadar uzanıyordu. Kağanlığın gücü buradan Doğu Avrupa'ya yayılmıştır. VII. yüzyılda artık Hazarlar Kırım, Don ve aşağı İtil bölgesine yerleşmiş durumdadırlar. VIII. yüzyılın ortalarında İtil ve Don boyu bölgeleri Hazarların esas yerleşim alanları haline gelmişti. Gelişme döneminde (VII. yy. 70. yılları-VIII. yy.) Kağanlığın gücü Tuna'ya kadar uzanıyordu. IX. yüzyılda durum değişti Kağanlığın sınırları Don ve onun kollarından daha fazla Batı'ya gitmedi. Kağanlığın Doğu sınırı İtil ötesi bölgelere genişlemedi⁹. X. yüzyılın ortalarına kadar bu bölgede hâkim rol oynayan Hazarlar diğer Türk zümreleri gibi askerî bir millet olmalarının yanında buldukları coğrafi durumun etkisi ile de kurdukları devletlerini geliştirmişlerdir. Türk kavimleri arasında çok erken yerleşik veya yarı-yerleşik hayata geçen Hazarlar

4 Mualla Uyu Yuçel, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 781.

5 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995, s. 158.

6 Kafesoğlu, *age.*, s. 157.

7 D.M.Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 22.

8 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kurulan Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Yayınları,, Ankara 1992, s. 30

9 A.P. Novoseltsev, *Hazarское Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostochnoy Evrope i Kavkaza*, Moskva 1990, s. 111-112.

bölgede yerleşim yerleri, ticaret merkezleri ve kaleler kurmuşlardır¹⁰. Farklı din ve ırklardan çeşitli halkların yaşadığı bilinen Hazar Kağanlığı Türk kavimlerinin göç hareketliliğinden etkilenerek zayıflamaya başlamıştır. Özellikle Peçenek hücumlarının artması yıpratıcı olmuştur. Kağanlığın Batı'daki düşmanı olan Kiev-Rus Knezliği de oldukça güçlenmişti. Yahudiliği kabul eden Hazarlar olası bir savaşta Müslüman komşularından da yardım alabilecek durumda değillerdi¹¹. Kağanlığa ağır bir darbeyi 965 yılında Kiev knezi Svyatoslav vurmuştur. Bu savaşta Svyatoslav Hazarların en önemli kalesi olan Sarkel'i almayı başarmıştır¹². Yerli ve yabancı birçok kaynaktan Kağanlığın Ruslar tarafından yıkıldığı kaydedilse de, Prof. Dr. Osman Karatay tarafından yapılan incelemeler sonucu bunun Oğuzlar marifetiyle gerçekleştiği tespit edilmiştir¹³.

Hazar Devleti'nin Şehir ve Kaleleri

Hazar coğrafyasındaki şehir, kale, hisar, ticaret merkezleri ve köy tarzı yerleşim yerleri konusunda kaynaklarda çeşitli bilgiler olmasına rağmen, bunların hangisinin Hazarlar tarafından yapıldığı, inşa edildiği açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bahsettiğimiz gibi dönemin önemli ticaret yolları bölgeden geçiyordu. Alan, Sarmat, Slav, Hun, Bulgar vb. farklı kavimlerin ticaret yaptığı bu bölgede şehir, yerleşim yerleri ve ticaret merkezlerinin kurulması da olasıdır. *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* eserinde Atıl, Semender, Hamc (Hamliç), Belencer, Beyza, Savgar, Hatluğ, Leken, Sur, Mast (Maskat) adlı Hazar şehirlerinden bahsedilmekte ve bunların deniz ticaretinden dolayı nimetlerle dolu zengin şehirler olduğu kaydedilmektedir¹⁴. Kaynaklarda Hazarlara ait oldukları ifade edilen şehir ve kalelerin yer tespitleri ve oluşum tarihleri ise oldukça karmaşık ve çelişkilidir.

Bu konuda Rus arkeolojisinde “saltovo-mayak kültürü” şeklinde ifade edilen Hazar kültürü araştırmaları sonucu ilginç hipotezler ortaya atılmıştır. “Saltovo kültürü” ve “Saltovo-Mayak Kültürü” terimleri 19-20. yüzyıllarda iki eski tarihi anıtın ortaya çıkarılması ile bilimsel literatürde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Anıtlardan biri Kuzey Donsa'nın sağ kıyısındaki Yukarı Saltov yakınlarında bir

10 Kurat, *age.*, s. 31,41.

11 M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 547.

12 S. A. Pletneva, *Hazarı*, Moskva 1976, s. 70.

13 Osman Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editör: Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 404.

14 V. Minorski, *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 123.

yerleşim (Harkov bölgesi, kazıların başlama tarihi 1900 yılı), diğeri ise Don ve Tihaya Sosna ırmaklarının keşiştiği yerlere yakın Mayak yerleşimidir (Voronej bölgesi, 1906). Geniş anlamda “saltovo-mayak kültürü” terimi Don ile Azov civarı bozkırlarını, Taman, Doğu Kırım, Aşağı İtil boyu ve Hazar etrafı Dağıstan bölgelerini kapsamaktadır. Bu terim hipotez şeklinde ilk olarak 1950'li yıllarda M. İ. Artamonov'un Aşağı Don bölgesinde yaptığı araştırmalarda kullanılmıştır. Daha sonra S. A. Pletneva'nın çalışmaları ile yaygınlaşmıştır¹⁵.

“Saltovo-Mayak Kültürü”ne ait şehirlerin olması meselesi Hazar tarihçiliğine S.A. Pletneva tarafından getirilmiştir. “Göçebelikten Şehirlere” (“Ot Koçeviy k Gorodam”) adlı eserinde yazar İtil, Sarkel, Semender, Semikarakorı vs. şehirleri kaynaklar esasında geniş şekilde incelemiştir¹⁶. Tarihçiler ve arkeologlar tarafından defalarca eleştirilen bu eser Hazar şehirleri ve kaleleri konusunda bilimsel araştırmaların yapılmasını sağlamıştır. Hazar şehir ve kalelerini bu araştırmalar doğrultusunda tek tek inceleyebiliriz.

İtil, Atıl: Kaynaklarda Hazar Kağanlığının Semender'den sonraki başkenti olan İtil şehri ismini İtil (Volga) Nehri'nden almaktadır. Novoseltsev “Atıl” kelimesinin Fin-Ugorca “nehir” anlamına geldiğini kaydediyor. Günümüzde bu kelime Macarcada yok ama XIII. yüzyıla kadar Ugorca (anlaşılan Macarca) konuşan Başkırtlar Beyaz nehre Ak Adil diyorlardı¹⁷. Şehrin oluşması ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. İtil ismi en eski VIII. yüzyılın sonlarına ait Got metropolüne bağlı piskoposlukların listesinde geçmektedir. Araştırmacıların çoğu Hazar başkentinin Kafkasya'dan İtil'e göçmesini VIII. yüzyıl olarak kabul etmektedir¹⁸. Kağanlığın idari merkezi olan İtil, güneyde İran ve Arap coğrafyasına, doğuda Harezme'e, kuzeyde Bulgar ve Slav ülkelerine, batıda Kiev'e oradan ise Avrupaya uzanan bir geçit şehri idi¹⁹. Bilimsel olarak yeri tam tespit edilemeyen şehrin konumu konusunda başvurabileceğimiz en eski kaynaklar Arap kaynaklarıdır. Artamonov, şehrin konumu ile ilgili kaynaklarda geçen bilgileri titizlikle karşılaştırarak Altın Orda'nın ilk başkenti Saray-Batu'nun bulunduğu

15 Tatyana Yevgenievna Siderenko, “S.A. Pletneva i Problemi Arhiologii Hazarskogo Kaganata v Oteçestvennoy Nauke Vtoroy Poloviny XX. Veka (saltovo-mayatskogo kultura)”, Voronej 2015, Yayınlanmamış Doktora Tezi s. 64-87.

16 S. A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, Moskva 1967, s. 44-48.

17 Novoseltsev, *age.*, s. 128.

18 A.V. Paçkalov, *Srednevekovie Goroda Nijnegj Povoljya i Severnogo Kavkaza*, Moskva 2018, s. 11.

19 Fatih Ünal, Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan /Hacı Tarhan), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2008, s. 228.

Yenotayevski-Selitryanoye bölgesinde olduğu sonucuna ulaşmıştır²⁰. İbni-Fadlan, el-İstahri, el-Mesudi, el-Mukaddesi gibi yazarlar surları, binaları, ticarethaneleri, cami ve hamamları olan İtil şehrini nehrin her iki tarafına yerleştirmektedirler²¹. Hazarların özellikle kışın ikamet ettikleri şehirlerden bahseden kaynaklarda İtil *Hanbalık* olarak da anılmaktadır²². Şehirde kerpiçten yapılmış Kağan'ın sarayı ada kısmında, esnaf ve tüccarlar doğuda, şehrin esas kısmı olan batıda ise ordusuyla birlikte Bey oturuyordu²³.

İtil şehrinin bulunması konusunda XIX. yüzyıldan beri yapılan arkeolojik çalışmalar henüz bir sonuç vermemiştir. Nehrin deltasında yapılan kazılar, özellikle Samosdelka'daki çalışmalar İtil konusunda ümitleri artırmaktadır. Nitekim yerleşim merkezinin coğrafi konumu İtil'in konumu ile örtüşmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan büyük anıtlar Samosdelka'nın İtil olma fikrini güçlendirmektedir. Fakat bu fikir henüz kesinlik kazanmamıştır²⁴.

Sarkel: Hazar dilinde *Şarkel*, Yunanca (Ş harfi olmadığı için) *Sarkel*, Rusça ise *Belaya Veja* olarak adlandırılan kale *Beyaz Ev*, *Aksaray*, *Beyaz Kule* anlamlarına gelmektedir²⁵. Artamonov'a göre kalenin yapılışına 834 yılında başlanmıştır²⁶. Fakat kaynaklar kalenin yapıma sebebi ve tarihi konusunda farklı malumatlar da vermektedir. Macarlar ve Ruslar gibi dış güçlere karşı Bizans yardımı ile yapılmış kale-şehir olduğunu söyleyen kaynaklara karşılık Hazar tarihçileri yeni arkeolojik bulguların da yardımı ile Sarkel'in Kağanlığın iki başkentinden biri olduğu ve Ruslarla yapılan savaşta tahrip olan kalenin 838 yılında tamiratının yapıldığı sonucuna ulaşmışlardır²⁷. Kalenin Bizans yardımı ile yapılması meselesi de bulgularla uyumsuzdur. Nitekim Sarkel kalesinin mimarisinde, yapılış tarzında ve hatta kullanılan malzemesinde Bizans izi görülmemektedir²⁸. 125x186 büyüklüğünde çok sayıda kulelerle çevrili olan Sarkel Don nehrinin sağ sahilinde bugünkü Similyanka yakınlarında idi²⁹.

20 Artamonov, *age.*, s. 501.

21 İbn Fadlan, *Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şaşan, İstanbul 2015, s. 47.

22 İbn Fadlan, *age.*, s. 73.

23 Paçkalov, *age.*, s. 11.

24 V. S. Flyorov, "Goroda" i "Zamki" Hazarçkogo Kaganata Arheologičeskaya Realnost, Moskva, 2010, s. 114.

25 Novoseltsev, *age.*, s. 131.

26 M.İ. Artamonov, "Belaya Veja", *Sovetskaya Arkheologiya*, Tom XVI, 1952, s. 50.

27 Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Sarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269, 2010, s. 72.

28 Karatay, *agm.*, s. 79.

29 Artamonov, "Sarkel", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Cilt 38, Moskva 1955, s. 114-115.

Sarkel kale-şehri, 1569 yılında Osmanlı devleti tarafından teşebbüs edilen fakat yapılamayan Don-Volga kanalının³⁰ 1952 yılında Sovyet Rusya tarafından yapımı sonucu bu kanalı besleyen aynı tarihte proje kapsamında yapılmış Similyanski su rezervlerinin altında kalmıştır³¹.

Belencer: Hazarların ilk başkenti olarak bilinen şehrin adı etimolojik olarak açıklanmamıştır. Artamonov *Belencer* kelimesini *Bulgar* kelimesi ile bağlantılı olarak açıklamaya çalışır ve bunu Sabirlerin Bulgar kavimlerinden olması gerçeği ile destekler³². Farsça “uzun” anlamına gelen *boland* “yarık” anlamına gelen *cor* kelimeleri ile izah etmenin de çok doğru olmayacağı düşünülmektedir. Arap-Fars kaynaklarında *Belencer* sadece şehir adı gibi değil, nehir, kavim ve bir dağ ismi olarak da geçmektedir. Novoseltsev’e göre Belencer nehri Ulluçay, Belencer dağı ise Kafkasya dağlarının bu nehrin kuzeyine doğru uzanan küçük bir silsilesidir. Belencer şehrinin Ulluçay Nehri’nin aşağı kısımlarında olduğu tahmin edilmektedir. Şehir Dağistan’ın sahil boyu bölgelerinin nüfus yapısındaki sosyal-siyasi değişimler sonucu yerel yöneticilerin ve ardından da Hazar Kağanı’nın ikametgâhı olarak ortaya çıkmıştır. VII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda ismi geçen Belencer şehri daha çok Arap-Hazar savaşı anlatılırken anılmaktadır. Arap tarihçi Taberî Arapların 653 yılında Belencer’in Türk sakinlerine karşı yaptığı yürüyüşlerden bahseder. Kufi ise Hicri 104 (722-723) tarihlerinde Arapların el-Cerrah önderliğindeki ordusunun Belencer şehrini aldığını anlatır³³.

Dağistan coğrafyasındaki Sulak Nehri Vadisi’nde 1955-1972 yıllarında Murad Gacıyeviç Magomedov önderliğinde yapılan arkeolojik kazılarla elde edilen materyeller Belencer şehrinin konumu konusunda önemli bilgiler vermektedir. Magammedov Belencer’in kazıların yapıldığı Kızılyurt ilçesinin eskiden Yukarı Çiryurt (Şimdi Gelbak) adlanan bölgesinde olduğuna işaret eder³⁴. Kaynaklarda geniş alana yayılmış zengin Hazar başkenti olarak tasvir edilen Belencer şehrinin burada olduğunu kazılarda ortaya çıkarılan zengin mezarlar ve bu mezarlardan

30 H. İnalçık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, Cilt XII, Sayı 46, Ankara 1948, s. 349-409.

31 A. M. Tyurin, “Levoberejnoe Tsimlyanskoe Gorodişe: Khazarskaya Krepost Sarkel İli Ruskiy Menovoy Dvor?”, *Proekt Cbornika Statey po Novoy Hronologii*, Vıpusk 16; http://new.chronologia.org/volume16/2018_turin_carkel.php, Ulaşım Tarihi: 07.05.2018

32 M.İ. Artamonov, *İstoriya Khazar*, Leningrad 1962, s. 184.

33 Novoseltsev, *age.*, s. 124.

34 <http://gelbach.mr-kizilyurt.ru/about/history/> ; Ulaşım Tarihi: 09.05.2018.

elde olunan yüksek sanat örnekleri kanıtlamaktadır³⁵. Bugün Yukarı Çiriyurt bölgesi 1955-1959 yıllarında yapılan elektrik su barajının altında kalmıştır³⁶.

Semender: Kağanlığın ikinci başkenti olarak bilinen Semender şehrinin nerede olduğu konusunda kaynaklar bir birini tamamlar niteliktedir. Kaynaklardaki bilgileri tahlil eden B. N. Zakhoder şehrin Derbent'ten dört veya sekiz gün uzaklıkta olduğunu söylemektedir³⁷. Eski Çağ'da Dağıstan coğrafyasının büyük bir kısmı Kafkasya'da kurulan Alban Devleti'nin terkinde olmuştur. Semender'in Alban yerleşim yerlerinden biri olarak geliştiği varsayılabilir³⁸. Şehrin adı konusunda Artomonov Hun kavimlerinden zebender kavimlerine bağlayarak açıklamalar yapmıştır³⁹. Sâsânî Şahı Hüsrev Anuşirvan tarafından VI. yüzyılda inşa edildiği kabul edilen şehrin adının Farsça kökenli olduğu yönünde birçok kaynakta açıklamalar yapılmaktadır. "Semen" ve "der" şeklinde iki kelimedenden oluşan Semender'in birinci kısmı *beyaz*, Türkçe saman rengi anlamında *sarışın*, ikinci kısmı ise Farsça "dar" kelimesinden ortadaki "a" uzatıldığında *saray* kısa okunduğunda ise *ev* anlamlarına gelmektedir⁴⁰. Bu bilgilere Türk kültüründe beyaz, ak, kelime ve renklerin *asil* (Ak Orda gibi) manasında da kullanıldığını eklersek "Aksaray" sonucunu elde etmiş oluruz. Semender kaynaklarda *Tarki*, *Tarku* olarak da geçmektedir⁴¹.

Semender şehrinin bugünkü Mahaçkale bölgesinde olduğu tespit edilmiştir. Mahaçkale ve Tarki bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar şehrin burada olduğunu kanıtlamaktadır. Bölgede dağlardan denize yönelen duvar kalıntıları araştırmacıların dikkatini çekmiştir. 1935 yılında bu duvarlar A. A. İessen tarafından incelenmiş ve kalıntılar arasında kurganlar da bulunmuştur. Bölgede dağdan denize yönelen birbirinden 2 km. uzaklıkta duvarların ortaya çıkarılması burada eskiden sahil yolunu kaplayan Derbent gibi devasa bir şehrin varlığını sübut etmektedir⁴².

35 M. G. Magomedov, *Obrazovanie Khazarkogo Kaganata*, Moskva 1983, s. 49.

36 Magomedov, *age.*, s. 195.

37 Magomedov, *age.*, s. 52.

38 M.R.Gasanov, "Semender (Samandar)-Rannesrednevekoviy Gorod Severo-Vostochnogo Kavkaza", *Nauçnoe Nasledie Professora A.P. Pronştayna i Aktualnie Problemi Razvitiya İstoricheskoj Nauki (K 95-Letiya so Dnya Rojdeniya Vidayuşşegosya Rossiyskogo Uçenogo)*, Rostov-na-Donu, 2014, Uluslararası Konferans Bildiri Kitabı s. 105.

39 Artamonov, *age.*, s. 140.

40 Novoseltsev, *age.*, s. 125.

41 A. A. Bakıhanov, *Gülİstani-İrem*, Bakü 1991, s. 6.

42 Magomedov, *age.*, s. 54.

Tamatarhan: Samkerts, Samkuş şeklinde ifade edilen şehir Taman Yarımadası'ndaki şehirlerden birisidir. Tarih öncesi dönemlerde İyonyalıların yaşadığı bilinen bu bölge Hun baskıları zamanı Bizans İmparatorluğu'na bağlanmıştır. VII. yüzyılda Hazar yönetimi tesis edilmiş ve Tamatarha kalesinde Hazar garnizonları yerleştirilmiştir⁴³. Hazar yönetimi IX. yüzyılda Tamatarhan'a savunma duvarları inşa ettirerek dönemin önemli ekonomik ve ticaret merkezini kale-şehre dönüştürür. Bölge periyodik olarak değişen Hazar askeri garnizonları tarafından korunuyordu⁴⁴. İki kelimedenden oluşan kale-şehrin adı da Türkçe askerî terimlerden oluşmaktadır. Tümen-Tarkan-on bin askerlik birliğinin tarkanı (komutanı) anlamına gelmektedir. Kaynaklarda geçen *Tamatarha* ifadeleri de bu kelimelerin Yunanca söyleminden başka bir şey değildir⁴⁵. Şehir ile ilgili Samkerts Samkuş isimleri Yahudi Yusuf'un mektubunda ve İbn-el-Fakiha'da geçer ki, bunun İbranice olduğu kabul edilmektedir⁴⁶.

X. yüzyılın ikinci yarısında Rusların hâkimiyeti altına giren Tamatarhan Altın Orda ve Hanlıklardan sonra 8 Nisan 1792 yılında tekrar Rus hakimiyetine dahil edilmiş ve II. Katerina'nın kararı ile Taman olarak adlandırılmıştır. Tamatarhan bugün Krasnodar eyaletinin Temryukski ilçesine bağlıdır⁴⁷.

Derbent: *Çor, Çur, Çola, Bab-el-Ebvab, Demir Kapı* adlarıyla kaynaklarda geçen Kafkasya'nın en kadim şehirlerinden biri olan Derbent şehrinin adı ve yapımı konusunda çeşitli bilgiler mevcuttur. *Derbent* kelimesi Farsça "kapı" anlamına gelen *der* ve "bağ, bağlanmış" anlamlarındaki *bend* kelimelerinden oluştuğu düşünülse de, tarihî yapılar eski çağlara kadar götürülmekte ve önce burada Çor (veya Çur, Çora, Çola) ismi ile anılan şehrin (yerleşim merkezi) olduğu bilinmektedir⁴⁸. Kaynaklarda şehirdeki ilk yapıların tarihi, Büyük İskender'e kadar eskiye dayandırılmaktadır. Hun veya İskit kavimlerinin saldırılarından korunmak için yaptırıldığından, sonrasında ise Pers ve Sâsâni yönetimleri zamanı eklemeler yapılarak güçlendirildiğinden bahsedilmektedir⁴⁹. Orta Çağ'da Sâsâni şahları

43 V. H. Çhaidze, *Tamatarha*, Moskva 2008, s. 5.

44 Çhaidze, *age.*, s. 300.

45 Çhaidze, *Tamatarha, age.*, s. 271-272.

46 Novoseltsev, *age.*, s. 132.

47 Çhaidze, *age.*, s. 5.

48 Garun-Reşid Abdul-Kadroviç Guseynov, "Proishojdenie Nazvaniy Goroda Derbenta i Toponimii Ego Regiona v Kontekste Etnoyazıkovoy Situatsii Rannego Srednevekova", *Voprosi Onomastiki*, No: 2 (17), Ekaterinburg 2014, s. 55.

49 E. İ. Kozubiskiy, *İstoriya Goroda Derbenda*, (Tıpkı Basımı) Bakü 2012, s. 44-45, (Eser ilk defa 1906 yılında basılmıştır).

tarafından güçlendirilmesine dair verilen bilgiler, şehir ile ilgili kaleme alınan “Derbentname”lerde aynı şekilde anlatılmaktadır. Sâsânî Şahı I. Kavad (488-531) ile Hazar Kağanı arasındaki diplomasinin kız alıp verme şeklinde akrabalığa bağlandığı ve buradaki surların güçlendirilmesi için Hazar Kağanı’ndan izin alındığı anlatılmaktadır⁵⁰. Artamonov Derbent’in güçlendirilmesini I. Kavad’ın oğlu I. Hüsrev Anuşirvan’ın yaptırdığı konusundaki bilgileri kaynaklardan yola çıkarak Derbent’teki sur ve kapılar üzerinde incelemeler yapmış ve bilimsel tespitlerde bulunmuştur. Onun tespitlerine göre Derbent kalesi 562-571 yıllarında Pers-Bizans savaşlarına ara verildiği zaman I. Hüsrev Anuşirvan Bizans’tan elde ettiği paralarla yaptırmıştır. Anuşirvan döneminde Türklerin geri çekilmek zorunda bırakacak kadar güçlü olan bu kale artık Hürmüz döneminde kuzeyden gelen Hazar baskılar ile zayıf düşmüştü. II. Hüsrev Perviz döneminde Hazarlar Derbent’i zapt ederek Albanya’yı zapt etmiş ve tam 3 yıl buraya hâkim olmuşlardır. Hazarlar 630’lü yıllarda Azerbaycan’ı terk etmek zorunda kalsalar da, Derbent kalesindeki hâkimiyetlerini korumuşlardır. Arap fetihleri döneminde artık burası Hazar şehri olarak kabul ediliyordu⁵¹.

Derbent’te Arap hâkimiyetinin kurucusu olarak Mesleme b. Abd al-Malik kabul edilmektedir. Şehir 799 yılında Harun al-Raşid zamanında, kısa süre için bir kez daha Hazarların eline geçse de sonraki asırlarda Müslüman dünyasının bir hudut kalesi olmuştur⁵². Moğol istilası zamanı Altın Orda ve İlhanlı Devletleri arasında sürekli el değiştiren Derbent Safevi devletinin kurulmasının ardından uzun süre Safevi idaresinde kalmıştır. Devletin zayıflaması ile bölgede etkinliğini artıran Rusya 1722 yılında Derbent’i işgal etmiştir. Şehir İran ve Rusya arasındaki mücadelelerde birkaç kez el değiştirse de 1812 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları ile Rusya’nın idaresinde kalmıştır⁵³.

Kadim Derbent şehrinin kale duvarlarında Artamonov Hazar dönemine ait tasvir ve işaretlerin olduğunu tespit etmiştir. Bunların Similyan şehri, Sarkel ve Mayats yerleşim yerinde ortaya çıkardığı tasvirlerle benzeştiğini ifade eden Artamonov bulgular arasındaki benzerliklerin hayvan tasvirlerinde, özellikle uzun gövdeli at tasvirlerinde olduğunu belirtmektedir. Derbent’teki tasvirlerin yapılmış duvarlar

50 Tahire Hesenzade (Editör), *Derbentnâmeler*, Hazırlayan: Arif Ramazanov, Aynur Hacıgedirli, Bakü 2010, s. 7.

51 M. İ. Artamonov, “Drevniy Derbent”, *Sovetskaya Arheologiya*, VIII, Moskva 1946, s. 137.

52 W. Barthold, “Derbent”, *IA*, Cilt III, 534.

53 Salih Muhammedoğlu Aliyev, “Derbent”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s. 164-165.

üzerine işlendiğinin kanıtı olarak ise bu tasvirlerin insan boyundan yüksek olmamasını göstermektedir⁵⁴.

Similyan: VIII. yüzyılın sonlarında kurulduğu kabul edilen Similyan kalesi Rus kaynaklarında Pravoberejniy (sağ sahil) Similyan kalesi olarak geçmektedir. Saltovo kültürünün Aşağı Don varyantına atfedilen kale, diğer taş istihkâmlardan sağlam yapısı ve ileri düzeydeki inşaat kalitesiyle üstünlük teşkil etmektedir. Artamonov kalenin Kafkasya ötesi Sasani tipi bir mimariye sahip olduğunu kaydetmektedir⁵⁵. Similyan kalesi ilk olarak S. A. Pletneva tarafından 1958-1959 yıllarında yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Pletneva'nın kazı materyalleri 1994 yılında yayınlanmıştır⁵⁶. Kalenin yapılışı VIII. yüzyılın sonu IX. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Kale bulunduğu yerin coğrafi yapısına göre 110x130x135 metrelik üçgen bir tasarıma sahiptir. Duvarların kalınlığı 4.20 m. yüksekliği ise yaklaşık 8 metreye ulaşmaktadır⁵⁷. Kazı çalışmalarında konutlar, erzak depoları, çanak-çömlek ve dönemin tarihini aydınlatmaya yardım eden bulgular elde edilmiştir⁵⁸. Arkeologların fikrince Kağanlığa ait beyaz taşlı kalelerin en mükemmeli Similyan Kalesi'dir.

Semikarakorı: Hazar Kağanlığı'nın Batı kısmında yapılmış bir kaledir. Daha sonra kale-şehre dönüşmüştür. Kare şeklinde yüksek bir tepede Dağıstan sur duvar geleneği ile yapılmış bu kalenin adı Türkçe üç kelimedenden ibarettir. Semiz-güçlü, kara-siyah veya sarı, kel, kal-kale anlamındadır⁵⁹. Semikarakorski'de ilk kazılar 1971-1974 yıllarında yapılmıştır. Daha sonra 2006-2010 yıllarında Similyan kalesinin sağ ve sol kısımlarında yapılan kazılarla yeni bulgular ortaya çıkarılmıştır⁶⁰. Esas malzemesi kerpiç olan kalenin dış duvarları kareye yakın 200x215 m. dikdörtgen şeklinde, iç kale ise 80x85 m. büyüklüğündedir⁶¹. Aşağı Don kısmındaki Sal nehrinin sol kıyısında bulunan Semikarakorı şimdiki Semikarakorsk şehrinin Rostov bölgesinde yerleşmektedir. Bölgede ilk bilimsel arkeolojik çalışmalar 1883 yılında V. İ. Sizov önderliğinde başlatılmıştır. Sonra 1926 yılında Don arkeolojisi

54 Artamonov, agm., s. 137.

55 Artamonov, age., s. 410.

56 Floyrov, age., s. 128.

57 Floyrov, age., s. 111.

58 İ.İ. Lyapuşkin, *Raskopki Pravoberejnogo Tsimlyanskogo Gorodişe*, <http://annales.info/hazar/small/ksia004.htm>

59 S. A.Pletneva, age., s. 48-49.

60 V. S. Floyrov, "Straitelnie Materiali Bizantiyskogo Proishojdeniya v Hazarskih Krepostyah Nijnego Dona", *Khazariya v Krosskulturnom Prostranstvo*, Moskva, 2014, s. 138.

61 Floyrov, age., s. 151.

uzmamı A. A. Miller önderliğinde planlı bir şekilde kazılar yapılmıştır. Kağanlığın en önemli anıtlarından olan Semikarakorı mükemmel güvenli yapısı sayesinde günümüze kadar fazla tahrip olmadan ayakta kalmayı başarmıştır⁶². Kale ile ilgili Taganrog müzesinin düzenlediği 1971-1974 tarihlerindeki kazılara V. S. Flyorov rehberlik etmiştir. Bu kazılarda elde edilen bulgularla kalenin konumu, yapılışında kullanılan malzemeleri, kuleleri ve ölçüleri konusunda çeşitli bilimsel yayınlar yapılmıştır. Hazar tarihi uzmanlarının fikrine göre kale dış tehditlerden korunmak için değil, iç çatışmalara karşı merkezi yönetimi koruma maksadı ile yapılmıştır⁶³.

Saksin: Kağanlığın çöküş döneminde İtil şehrinin yıkımından sonra XI. yüzyılın başları XIII. yüzyılda İtil nehrinin başlangıcında ortaya çıkmıştır. Saksin şehrinin yerinde XV-XVI. yüzyılda Astrahan kurulmuştur⁶⁴. Arap kaynaklarına göre Kağanlığın başkenti iki kısımdan oluşmakta ve kısımlardan birinin adı Yakupovski'nin okuyuşu ile Saraşen, Minorski'nin okuyuşu ile ise *Saksin* olarak adlandırılmıştır⁶⁵. Kaşgarlı Mahmut bu şehri Bulgarlara yakın bir Suvar şehri olarak belirtmiştir⁶⁶. Endülüslü seyyah ve coğrafyacı Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî ise her birinin ayrı ayrı camisi olan Bulgar, Hazar, Oğuz ve Suvar gibi Türk boylarının yaşadığı tipik bir ortaçağ Müslüman şehri olduğunu anlatmaktadır⁶⁷. Moğollar, *Simmerkent* dedikleri Saksin şehri sekiz günlük mücadeleden sonra ele geçire bilmişlerdir. Ardından bölgede kurulan Altın Orda devleti zamanında Saksin'in yerini Astrahan şehri almıştır⁶⁸. Birçok araştırmacı Altın Orda'nın başkenti olan Saray şehri Saksin kalıntıları üzerine yerleştirmektedir⁶⁹. Şehrin adını Z.V. Togan Saka Türklerine dayandırmakta sondaki *-sın*, ekini ise Türkçede şehir yahut türbe isim yapım ekleri olduğunu Uzakdoğu'da Hatunsin, Moğolistan'da ise Balgasın yer isimlerini örnek vererek açıklamaktadır⁷⁰. Fakat bu öngörü detaylı inceleme talep etmektedir. Saksin adının anlamı konusunda

62 V. S. Flyorov, "“Semikarakorı”- Krepost Khazarskogo Kaganata Na Nijnem Donu", *Rossiyskaya Arheologiya*, No:1, Moskva 2001, s. 56.

63 Flyorov, *age.*, 57, 68.

64 Novoseltsev, *age.*, s. 131, 133.

65 Artamonov, *age.*, s. 506.

66 Mahmut Kaşgarlı, *Divanü Lügati't-Türk*, çev.Besim Atalay, I. Cilt, Ankara 1998, s. 437.

67 Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhtetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, haz. ve çev. Fatih Sabuncu, İstanbul 2011, s. 186.

68 Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astrahan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, Yaz/2012, s. 455-494; s. 458.

69 A.V. Paçkalov, "Oçerk Po İstorii Starogo i Novogo Sarayev-Stolits Zolotoy Ordi", *Azerbayjan end Azerbijanis. Azerbaydjan i Azerbaydjantsı*, Vol. 103-104, No. 1-2, Bakü 2009, s. 125.

70 Z. V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 166.

İsfahanlı İbn Rüste'de "Saksin" ile birlikte geçen "Sar-ş-n" ifadesinden yola çıkan bilim adamları şimdiki Çuvaşça *beyaz*, Macarca ve Türkçe ise *sarışın* veya *sarı* anlamlarına geldiği şeklinde yorumlamaktadırlar⁷¹. Nitekim Hazarların Sarkel kalesi de Rusçaya "Beyaz ev" (Belaya Vēja) şeklinde aktarılmıştır.

XII. yüzyılda Yahudi toplumundan yoksun olan Hazar ülkesinin İtil deltasındaki Saksin şehri merkezli küçük Müslüman bir beyliğe dönüştüğünü söyleyen Gumilev, yeni bulgularla şehrin yerini belirlemeğe çalışmıştır. Onun tespitlerine göre, Tabola kanalındaki Semibugrı köyünde yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular Arap coğrafyacılarının özellikle El-Gırnati'nin Saksin hakkındaki anlatıları ile örtüşmektedir⁷². Saksin şehrinin tarihi Astrahan Devlet Üniversitesinin çalışmaları sayesinde önemli ölçüde tamamlanmıştır. Astrahanlı arkeologlar E. V. Şnaydşteyn, D. V. Vasilev, S. A. Panteleyev, S. A. Kotenkov, D. V. Kutukov, D. V. Ryabiçkin ve Kazanlı arkeolog İ. R. Mirsiyapov'dan oluşan ekip İtil deltasında yürüttükleri çalışmalarda Samosdelka ve Moşaik yerleşim merkezlerini ortaya çıkarmışlardır⁷³. Ardından 2000 yılında Moskova'da Yahudi Üniversitesinin öncülüğünde başlatılan "Hazar Projesi" (Proje koordinatörü İ. A. Arjantseva) kapsamında şehir planlı bir şekilde incelenmeğe başlanmıştır⁷⁴.

X-XI. yüzyıllarda Saksin'in yerleştiği Aşağı İtil boylarında üstünlük Hazarlardan Ruslara, Ruslardan Harezmliilere, Harezmliilerden Oğuzlara geçmiştir. XI-XIII. yüzyıllar şehrin geliştiği ve Oğuzların etkisi ile İslamlaştığı dönemlerdir. XIV. yüzyılda Hazar Denizi'nde su seviyesinin yükselmesi ile taşan ırmaklar büyük çöküntülere sebep olmuştur. Bu doğal felakette Samosdelka (Saksin) yerleşim merkezi sular altında kalır. Kazılar zamanı Samosdelka'nın kuyuyu andıran bir çukurda ortaya çıkarılması durumu kanıtlamaktadır. XV. yüzyılda artık Saksin şehrinin yerinde Altın Orda'nın başkenti Saray-Berke şehri vardı⁷⁵.

Hazarlara atfedilen diğer yerleşim merkezleri: Arkeologlar tarafından Karaçay-Çerkeziya bölgesinde ortaya çıkarılan Humara yerleşim merkezi

71 T.M. Kalinina, "Khazariya po Dannim Vostoçnih İstoçnikah", *Khazariya v Krosskulturnom Prostranstvo*, Moskva 2014, s. 48.

72 L. N. Gumilev, *Otkritie Hazarü*, Moskva 2004, s. 104.

73 Dimitri Viktoroviç Vasilyev, "Gorod i Oblast Saksin v Svete Novih Dannih Arheologii", *Povoljskaya Arheologiya*, No. 2/12, Kazan 2015, s. 191.

74 Dimitri Viktoroviç Vasilyev, "Volga Deltasındaki Antik Şehir", Çev. Mustafa Işık, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Vol. 10, Sayı 1, 2008, s. 7; Kazı çalışmaları için Bkz. <https://mo.astobl.ru/samosdelskijseovet/samosdelskoe-gorodishche> ; Ulaşım Tarihi: 16.05.2018.

75 Vasilyev, "Gorod i Oblast Saksin v Svete Novih Dannih Arheologii", agm., s. 242, 243, 251.

Hazarlara ait en önemli abidelerden biridir. Saltovo-Mayak kültürünü yansıtan Humara 1960 yılında araştırılmaya başlanmıştır⁷⁶. Kuban nehrinin sağ kıyısında bulunan yerleşim merkezi savaş kaleci görünümündedir. Esasen kasır, kale-şehir ve açık yerleşim merkezi şeklinde üç kısımdan oluşan Humara'nın toplam alanı 40 hektardır⁷⁷. V. N. Çhaidze tarafından detaylı bir şekilde araştırılan diğer bir Hazar şehri Fanagoriya'dır. Pletneva Fanagoriya'yı Büyük Bulgar Devletinin başkenti, Hazarların ise önemli şehirlerinden biri olarak kaydetmiştir⁷⁸.

Sonuç

Hazarların hâkim olduğu coğrafyada ortaya çıkarılan şehir ve kaleler tipik bir Orta Çağ feodal yapılarıdır. Şehir veya kale-şehirlerin civarında köy tarzı yerleşim yerlerinin, ticaret merkezlerinin, ibadethanelerin olması bu fikri desteklemektedir. Kazılar sonucu elde edilen bulgular enstitü ve müzelerde muhafaza edilmektedir. Şehir ve kalelerdeki kasır, kale, hisar ve evlerin yapımında kullanılan kerpiç, taş, kil, beyaz taş gibi malzemeler karşılaştırılarak yapıdaki etkili kültür tespit edilmektedir. Sarkel Kalesi'nin yapımında Bizans'tan destek alındığı iddiasının çeşitli hipotezlere sebep olduğu gibi diğer yapılarda da çeşitli dönemlere ait bulguların ortaya çıkarılması şehirlerin oluşumunda farklı kültürlerin etkisinin olduğu düşüncesini doğurmuştur. Derbent'in Farslar tarafından yapıldığı daha sonra Hazar hâkimiyetine girdiği konusunda kesin bilgilere karşılık Tamatarhan, Fanagoriya gibi yapılarda da Yunan kültürünün katmanları ortaya çıkarılmıştır. Bütün bunlara karşılık Hazar coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan farklı kültür katmanları Hazar Kağanlığı'nın Orta Çağ Doğu Avrupa coğrafyasına, ticaret yollarına, önceden var olan ticaret ve yerleşim merkezlerinin tamamına hakim olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Eski yapılara kendi kültürünü eklediği gibi yeni eserlerin oluşumunu sağladığı da kesindir. Ancak Hazarlar bölgede üstünlük sağladıktan sonra hangi şehir ve kaleleri kurdukları veya var olanlara hangi eklemeleri yaptıkları konusu arkeologların ve tarihçilerin üzerinde durdukları en önemli meseledir.

Bilim adamlarının üzerinde çalıştığı diğer bir mesele ise bulunan yapılara şehir, kale, kale-şehir veya protoşehir ifadelerinin hangisinin uygun olduğu konusudur.

76 V. A. Kuznetsov, "Nadpisi Humarinskogo Gorodişa", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva, 1963, s. 298.

77 H. H. Biciyev, "Krepostnaya Soorujeniya Humarinskogo Gorodişa", *Problemi Arheologii i Etnografii v Karaçayevu-Çerkesii*, Materialnaya Duhovnaya Kultura, Çerkessk 1982, s. 84.

78 Geniş bilgi için bkz: V. N. Çhaidze, *Fanagoriya v VI-X Vekah*, Moskva 2012.

S. A. Pletneva 2002 yılında yayınladığı makalesinde Hazar şehirleri ile ilgili düşüncelerini değiştirerek bozkır anıtlarını saltovo-mayak anıtlarından ayırarak bunların özelliklerinin sabit olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca “eyalet sınır şehirciği”, “şehircik” ifadelerine yer vererek onları bir birinden ayırmıştır⁷⁹. Hazarlar üzerine önemli çalışmalar yapmakta olan V. S. Flyorov “protoşehir” ifadesinin yanlış olduğunu ve yeni problemlere sebep olacağını ifade etmektedir. “Feodal şehirler” veya “Orta Çağ şehirleri” ifadelerinin yerinde olduğunu düşünmekle birlikte Hazar sahası çalışmalarının da devam etmekte olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

79 S. A. Pletneva, “Goroda v Khazarском Kaganate” (doklad k postanovke problemu), *Khazarский Almanakh*, Tom 1, Kharkov 2002, s. 123.

Kaynaklar

Aliyev, Salih Muhammedoğlu, “Derbent”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1994, s. 164-166.

Artamonov, M. İ., “Belaya Veja”, *Sovetskaya Arkheologiya*, Tom XVI, 1952, s. 42-76.
 _____, *İstoriya Khazar*, Leningrad, 1962.

_____, *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

_____, “Sarkel”, *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Cilt 38, Moskva 1955, s. 114-115.

_____, “Drevniy Derbent”, *Sovetskaya Arheologiya*, VIII, Moskva 1946, s. 121-144.

Bakihanov, A. A., *Gülistani-İrem*, Bakü 1991.

Barthold, W., “Derbend”, *İA*, III, 532-539.

Biciyev, H. H., “Krepostnaya Soorujeniya Humarinskogo Gorodişa”, *Problemi Arheologii i Etnografii v Karaçayevo-Çerkesii, Materialnaya Duhovnaya Kultura*, Çerkessk, 1982, s. 84-133.

Çhaidze, V. N., *Tamatarha*, Moskva 2008.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

El-Girnâfî, Ebû Hâmid Muhammed, *Girnâfî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, haz. ve çev. Fatih Sabuncu, İstanbul 2011.

Flyorov, V. S., “Straitelnie Materiali Bizantiyskogo Proishojdeniya v Hazarskih Krepostyah Nijnego Dona”, *Khazariya v Krosskulturnom Prostranstvo*, Moskva 2014, s. 101-158.

_____, ““Semikarakorı”- Krepost Khazarskogo Kaganata Na Nijnem Donu”, *Rossiyskaya Arheologiya*, No:1, Moskva 2001, s. 56-70.

_____, “Goroda” i “Zamki” Hazarckogo Kaganata Arheologiceskaya Realnost, Moskva 2010.

Gasanov, M. R., “Semender (Samandar)-Rannesrednevekoviy Gorod Severo-Vostoçnogo Kavkaza”, *Nauçnoe Nasledie Professora A.P. Pronşteyna i Aktualnie Problemi*

Razvitiya İstorişeskoj Nauki (K 95-Letiyo so Dnya Rojdeniya Vidayuşşegosya Rossijskogo Uşenogo), Rostov-na-Donu, 2014, Uluslararası Konferans Bildiri Kitabı, s. 105-112.

Gumilev, L.N., *Otkritie Hazarü*, Moskva 2004.

Guseynov, Garun-Reşid Abdul-Kadıroviç, "Proishojdenie Nazvaniy Goroda Derbenta i Toponimii Ego Regiona v Kontekste Etnoyazıkovoy Situatsii Rannego Srednevekovya", *Voprosi Onomastiki*, No: 2/17, Ekaterinburg 2014, s. 54-67.

Hesenzade, Tahire (Editör), *Derbentnameler*, Hazırlayan: Arif Ramazanov, Aynur Hacıgedirli, Bakü 2010.

İbn Fazlan, *Seyahatname*, haz. Ramazan Şaşan, İstanbul 1995.

İnalçık, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, Cilt XII, Sayı 46, Ankara 1948, s. 349-409.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1995.

Kalinina, T. M., "Khazariya po Dannım Vostoçnih İstoçnikah", *Khazariya v Krosskulturnom Prostranstvo*, Moskva 2014, s. 8-100.

Karatay, Osman, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editör: Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 335-409.

_____, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Sarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269, 2010, s. 69-108.

Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lügat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, I. Cilt, Ankara 1998.

Koç, Dinçer, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astrahan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, Yaz/2012, s. 455-494.

Kozubiskiy, E. İ., *İstoriya Goroda Derbenda*, (Tıpkı Basımı) Bakü 2012, (Eser ilk defa 1906 yılında basılmıştır).

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde kurulan Türk Kavimleri ve Develetleri*, Murat Yayınları, Ankara 1992.

Kuznetsov, V. A., "Nadpisi Humarinskogo Gorodişa", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1963, s. 298-305.

Lyapuşkin, İ. İ., "Raskopki Pravoberejnogo Tsimlyanskogo Gorodişe", <http://annales.info/hazar/small/ksia004.htm> ; Ulaşım Tarihi: 20.05.2018.

Magomedov, M.G., *Obrazovanie Khazarskogo Kaganata*, Moskva 1983.

Minorski, V., *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.

Novoseltsev, A. P., *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostočnoy Evropı i Kavkaza*, Moskva 1990.

Paçkalov, A.V., “Oçerk Po İstorii Starogo i Novogo Sarayev-Stolits Zolotoy Ordı”, *Azerbajjan end Azerbijjanis. Azerbaydjan i Azerbaydjantsı*, Vol. 103-104, No. 1-2, Bakı 2009, s. 122-128.

_____, *Srednevekovie Goroda Nijnegj Povoljya i Severnogo Kavkaza*, Moskva 2018.

Pletneva, S. A., “Goroda v Khazarskom Kaganate” (doklad k postanovke problemi), *Khazarskiy Almanakh*, Tom 1, Kharkov 2002, s. 110-125.

_____, *Hazar*, Moskva 1976.

_____, *Ot Koçeviy k Gorodam*, Moskva 1967.

Rasony, Laszo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993.

Romaşev, Sergey Alekseeviç, “*İstoriçeskaya Geografya Khazarskogo Kaganata Periot Formirovanie i Rastsveta (V-IX.yy.)*”, Moskva 1992, Yayınlanmamış Doktora Tezi. s. 3.

Siderenko, Tatyana Yevgenievna, “S. A. Pletneva i Problemi Arhiologii Hazarskogo Kaganata v Oteğestvennoy Nauke Vtoroy Polovim XX. Veka (saltovo-mayatskogo kultura)”, Voronej 2015. Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Sümer, Faruk, *Eski Türklere Şehircilik*, Ankara 1993.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Tyurin, A. M., “Levoberejnoe Similyanskoe Gorodişe: Khazarskaya Krepost Sarkel İli Ruskiy Menovoy Dvor?”, *Proekt Cbornika Statey po Novoy Hronologii*, Vıpusk 6; http://new.chronologia.org/volume16/2018_turin_carkel.php , Ulaşım Tarihi: 07.05.2018.

Ünal, Fatih, Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan /Hacı Tarhan), A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 38, Erzurum 2008, s. 227-252.

Vasilyev, Dimitri Viktoroviç, “Gorod i Oblast Saksin v Svete Novih Dannih Arheologii”, *Povoljskaya Arheologiya*, No. 2 (12), Kazan 2015, s. 189-267.

_____, “Volga Deltasındaki Antik Şehir”, Çev. Mustafa Işık, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Vol. 10/1, 2008, s. 5-33.

Yücel, Mualla Uydu, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 781-813.

<http://gelbach.mr-kizilyurt.ru/about/history/> ; Ulaşım Tarihi: 09.05.2018.

<https://mo.astrobl.ru/samosdelskijseovet/samosdelskoe-gorodishche>; Ulaşım Tarihi: 16.05.2018.

